

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI

B E L L E T E N

1 9 6 2

MANİ DİNİNİN UYGURLAR TARAFINDAN DEVLET DİNİ OLARAK KABUL EDİLİŞİNİN 1200. YILDÖNÜMÜ DOLAYISI İLE BİRKAÇ NOT (762 - 1962)

ŞİNASI TEKİN

Mani Dini hakkında kısa bilgi

Kendi adını verdiği bir dinin kurucusu olan Mani, Mezopotamya'da (Güney Babilonya) yetişmiş, Hıristiyan, Zerdüşt ve Burkan dinlerindeki bazı unsurları, *gnostik* görüşlerle birleştirerek yeni bir inançlar sistemi meydana getirmiş ve bunu İran'da yaymağa başlamıştır. Sonunda Zerdüşt papazlarının isteği üzerine idam edilmiştir (216-277).

Âilesi, ana ve baba tarafından İran'da Parthlardan idi. Babası, Güney Babilonya'daki bir *gnostik* mezhebine mensuptu ve oğlu Mani'yi de bu çevrede yetiştirmişti. Mani, gençliğinde bu çevrenin etkisi altında kalmış olmalıdır. Ve bu arada bir Hıristiyan cemaatine de girmiş olduğu tahmin edilebilir. M. s. 240 yılında Mani, İran ile Hindistan arasındaki bölgelere gitmiş, burada Burkanlık ile temasa gelmiştir. İran tahtına I. Şapur'un geçmesi üzerine (242) Mani, Ktesifon'a gelir ve İran dilinde kaleme aldığı *Şâhpurakân* adlı kitabını hükümdâra sunar ve dinini yayma müsaadesi alır. Fakat I. Behram (274-277) zamanında Mani dini taraftarları kovuşturmaya uğrarlar; Mani yakalanarak öldürülür. Ölüm şekli hakkında kaynaklar değişik bilgi veriyor: Mani çarımha gerilmiştir; bir kaynağa göre diri diri derisi yüzülerek içine saman doldurulmuştur; bir başka kaynağa göre ise Mani, hapiste ölmüştür.

Ârâmî ve İran dilinde kaleme aldığı eserlerden pek azı günümüze kadar gelebilmiştir. Daha sağlığında Mani, İran ve Hindistan'da manastırlar kurdurmağı, cemaatler teşekkül ettirmeği başarmıştı. Mani

Dininin, Kuzey Afrika'dan Çin'e kadar olan alanda yayıldığını ve her gittiği yerde çeşitli milletlerden taraftar bulduğunu, Hıristiyan ve Müslüman kaynaklarından öğreniyoruz. Mani Dini, yalnız Uygurlar tarafından 762 yılında resmen devlet dini olarak kabul edilmiştir. Bunun dışında bu din, her zaman ve her yerde Hıristiyanlığın ve Müslümanlığın kovuşturmasına uğramış, taraftarları işkenceyle öldürülmüşlerdir.

Mani Dini, her şeyin iki zıt kutup halinde çatışması temeline dayanır : iyi-kötü, güzel-cirkin, gündüz-gece, ruh-madde, ışık-karanlık vb. vb. Bir üçüncü prensip kabul edilemez.

Başlangıcı olmayan bir zamanda ışık ve karanlıklar ülkesi birbirinden ayrılmıştır. Karanlıklar ülkesinin ışık ülkesinden bir parça ışığı çalması üzerine madde ve ışığın, yani rûhun karışması ortaya çıkmıştır ve bu, dünyanın bugünkü hâlidir. Gerçek bilginin görevi, bu karışımı tanımak ve ışığı karanlıktan, maddeden ayırmaktır. Bunun gerçekleşmesi için Tanrı, insana 'aklı', rûhun bir parıltısı olarak göndermiştir. Bunun etkinliği ile ışık, maddeden kurtulacak ve ilk yurduna, ışık ülkesine dönecektir. Böylece ilk iki ana prensibe, zaman içinde ortaya çıkan *ayrılık*, *karışma* ve *arınma* katılmış oluyor (birincisi geçmişte olmuş, ikincisi şimdiki durum, *arınma* ise gelecekte olacaktır). Bu sistem, Mani tarafından benzetmelerle, şâirâne bir dil ile destan şeklinde ifade edilmiştir.

Işık ülkesinde bir barış havası eser; burada 'Büyüklik Babası' oturur (Uygurca metinlerde : *Hormuzta Tengri*); dışı olarak düşünülen 'Büyük Ruh' ışık ülkesinin üzerinde dolaşır. Karanlıklar ülkesi, yani 'maddî dünya' ise hırs, kavga gürültü ve pis kokularla doludur. Her iki ülke arasındaki savaş üç evrede cereyan eder :

I. Karanlıklar ülkesinin saldırmasına karşı koymak üzere ışık ülkesinin hükümdarı 'Büyük Rûhu', canlıların anası olarak gönderir. Bu 'Canlıların Anası' da ilk insanı, beş kısımlı bir ruh ile teçhiz edilmiş olarak gönderir (Uygurca metinlerde : *Biş Tengriler*). İlk insan, bu beş kısımlı rûhunu şeytanlara yedirir ve derin bir uykuya dalar. Sonra uyanır ve ışık tanrısına (yani: ışık ülkesinin hükümdârına) yedi defa duâ eder.

II. Işık tanrısı bunun üzerine 'Işıkların Sevgilisini', yani 'Büyük Yapı Ustasını' ve 'Canlı Rûhu' gönderir. Sonuncusu insana bir 'çağır' gönderir, bu 'çağır' insanda 'cevab'ı uyandırır. 'Çağır' ve 'cevap' birlikte en yukarıdaki dünyaya çıkarlar. Bunun üzerine 'Canlı Rûh', oğul-

ları olan beş kozmolojik güç ile ve 'Canlıların Anası', ilk insanı ana yurda götürürler. Fakat bu ilk insanın, hatırlama özelliği olan rûhu, karanlıklar ülkesinde kalmıştır. Bunun üzerine canlı rûh, beş oğlunun yardımı ile (bunlar: nefes rüzgâr, ışık, su ve ateş'tir) dünyayı yaratır. Bunlardan birkaçı karanlık tarafından öldürülür; derilerinden on gök, etlerinden sekiz yer yaratılır; geride kalan ışık parçalarından güneş ve ay, 'ışık gemisi' olarak yapılır. Böylece dünya, karanlıklar ve ruh için bir hapishane olarak yaratıldıktan sonra kurtuluş olayı başlar :

III. Işık hükümdarı, ilk iki gönderilişteki ilahların yalvarmaları üzerine bir 'üçüncü elçi' gönderir. İlk, 'üçüncü elçi'nin tehditleri üzerine karanlıklar ülkesinin memurları, alıkoydukları ışık parçalarını geri verirler. Bunu kolaylaştırmak için 'üçüncü elçi' bir ihtişam sütunu yaratır ve ışık gemilerini harekete geçirir. Böylece 'ışık ruhları', ihtişam sütunundan yukarı tırmanarak aya çıkarlar, oradan da güneşe geçerek ışık ülkesine akmağa çalışırlar. Bu etkinliğin önüne geçmek için madde, insanı yaratıp ruhu sıkı bir çember içine almağa karar verir. Erkek ve dişi şeytanlar, şeytanlar ülkesinde bulunan ruhu (= ışığı) yutarak insanı yaratırlar ve bu insana üreme gücü verirler. Fakat bu çaba da boşuna çıkar. Işık ülkesinin hükümdarı, 'mesih'i gönderir (bu Hristiyanlıktaki İsa'dır). Mesih, insana aslımı ilâhî cevherini öğretir. Mesih, 'akıl' şeklinde, peygamberleri, ışık resullerini uyarır, onlara ve bütün 'seçilmişlere', kurtuluşa götüren 'akıl', yani 'ışık bâkiresini' verir.

Mani, "Işığın kurtulabilmesi için her canlı böyle çalışmalıdır" der. İşte buradan da Mani Dininin ahlâk kaideleri doğar : cinsî münasebetten kaçınma, canlı öldürmeme, vaaz, duâ, ilâhî okuma, günah çıkarma, oruç tutma vb. vb. Bu şekilde başlayan savaş sonunda, ışık parçaları kurtulacak ve ışık ülkesine giderek oradaki 'bütün ışık' ile birleşecektir. Bu inanç sisteminde Mani, 'şefaathî' veya 'rûhul-kuds'; cemaat, aklın dünyadaki görünüşü rolündedir. 'Seçilmişler', yani rahip ve rahibeler inzivâ hayatiyle, ışık parçalarının maddeden kurtulmaları işine katılırlar. Bunun dışında kalan ve Mani Dinine gönülden bağlı olan halk da, yalnız dinin gerektirdiklerini yerine getirmek ve ahlâk kaidelerine uymakla yetinebilir. Mani'den önceki peygamberler ile Zerdüşt, Burkan ve İsa, ışık parçalarını kurtarmak için insanlığa türlü yollar göstermişlerdir. Bunların en büyüğü ve en doğru yolu göstereni Mani'dir. Bu düşünce ile ilgili olarak Mani, İsa için şöyle der : "Onun çarmıhta acı duya duya can vermesi, madde içerisindeki acı duyan ve vatan özlemi ile yanan ışık parçalarının bir sembolüdür."

Mani dinine âit Uygurca metinler, Burkanlılarınkine göre daha büyük bir özentiyle yazılmış ve anlatış tarzı daha canlı ve renklidir. Bu eserlerin kahntılarında görülen çok renkli, minyatürlerin, İslâm dünyasındaki minyatürler ile bir ilgisi olduğunu düşünmek yanlış olmaz sanırım.

* * *

İl tutsuk yir, Ötüken Yış ermiş! Bu, Kök-türk Kağanının ağzından, Türk Milletine, artık yerleşik bir hayata geçmesi için söylenmiş atasözünü özelliğini taşıyan bir sözdür : “Devlet ancak Ötüken dağ çayırlarından¹ idare edilebilir!”

681 yılında kurtuluş savaşına girişen *Çutluğ İl-tiriş* Kağan, ilkin Ötüken’i elde etmeğe çalışır ve başarır da. Çünkü bozkıra ve çağın dünyasına hâkim olmak isteyen bir milletin, Ötüken dağ çayırlarını elde bulundurması gerekmektedir. Yaşlı Tonyukuk, genç Kağan Bilge’nin de veziri olmuştur. Bilge Kağan, Tonyukuk’tan, millete ev yaptırıp şehirler kurdurmayı ve Çin’deki dinlerden birinin kabulünü ister. Tonyukuk’un verdiği karşılık göçebe ve akıncı bir siyaseti açık ve seçik olarak dile getirmektedir : “Çinliler bizden sayıca yüz defa çoktur. Biz buna rağmen onlara karşı gelecek isek, çayır ve suyun ardından gitmemiz, av ile geçinmemiz ve çadırlarda oturmamız gerekir. Güçlü olunca ilerleriz, yoksa geri çekiliriz, saklanırız. Çinliler çoktur ama her yerde savaşırlar. Duvarlarla çevrili şehirlerde oturdukları için çabuk hareket edemezler ve herhangi bir saldırıya karşı koyamayıp esir olurlar. Ayrıca Burkan ve Lao-tse dini insanı¹ yumuşak ve zayıf yapar” (bk. O. FRANKE, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, II. c. 441. s. vd.). Bu görüşün, göçebelğe ve akıncılığa dayanan bir devlet için şart olduğunu, daha sonraki olaylar açıkça gösterecektir. Bununla birlikte Bilge Kağan’ın, milletin yerleşik hayata geçmesi için çok uğraştığını yazıtlardaki bazı cümlelerden anlıyoruz : “Sen Türk Milleti, oralara gidip çok sayıda öldün! Oralara gidersen öleceksin. Fakat Ötüken’de yerleşir kervan gönderirsen hiç sıkıntı olmaz. Ötüken’de yerleşirsen devleti sonuna kadar elinde tutabilirsin!” Fakat bu uyarılarda kesin olarak ‘şehirlere yerleşme’ henüz görülüyor; ancak milletin,

¹ Öteden beri “orman” diye çevrilen yış sözü ile kastedilen bugünkü Hanhay bölgesinde Rus jeologlar araştırmalar yapmışlar ve sonunda bu bölgenin 1000 yıl önce ormanla kaplı olamayacağını ortaya koymuşlardır. Buna göre yış sözünü, bölgenin bugünkü durumuna göre “dağ, çayır” ile karşılayabiliriz. (bk. Der İslâm 29, 33. s.)

akıncılığı bırakıp hiç olmazsa gene göçebeliği devam ettirerek belli bir alana yerleşmesi istenmektedir.

745 yılından sonra Kök-türklerin yerine Ötüken'e kesin olarak hâkim olan Uygurların, 'yerleşme' meselesinde tutumları gene başka olmuştu. Yazıtlarda *Tokuz-Oğuz* adıyla geçen bu Türk boyu, öbür Türklerden daha yapıcı ve kültür yönünden daha gelişkin idi. Ötüken-Uygur İmparatorluğu'nun kurucusu *Kül Bilge* (744 - 747) bir de şu unvanları almıştır : *Kutluğ Bilge Kül Kağan ve Kül Bilge Kağan*. Yerine geçen oğlu *Bayan Çor*¹ (747-759), *Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kağan*. sonra *Idikut* ve bir de *Karluğ Kağan* unvanlarını almıştır.

Uygurlar artık Kök-türkler gibi şehir hayatından çekinmezler. Ne bozkırdan ve göçebelikten vaz geçerler ne de yerleşik hayatın kendilerini yumuşatmasından korkarlar. Soylu Uygurların (=asilzâde) Çinli prenslerle evlenmeleri sonunda şehir hayatı yavaş yavaş benimser, artık çadır yerine evlerde oturmak "modern" olmuştur; yerleşik medeniyetin yüklediği görevleri ciddi olarak yerine getirmeğe başlarlar. Ticâretle uğraşmağa başlayınca da, biriken malların çadırlarda korunamaması dolayısıyla evler kurmak zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Gerçekten *Bayan Çor*, Selenga ırmağı üzerinde Soğut ve Çinli ustalara bir 'zenginler şehri' (*baybalık*) yaptırmıştır (bk. H. N. ORKUN, *Eski Türk Yazıtları I*, 180, B5).

Üçüncü Uygur Kağanı *İtiken* (759-780) [*Bügü, Tengride Kut Bulmuş İl Tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan* vb.] zamanında devletin sınırları genişlediği gibi şehir medeniyeti de iyice kökleşmekte devam ediyordu. Bu sırada Çin'de ortaya çıkan karışıklıklar Türk Milletinin alın yazısını temelinden değiştiren bir olaya sebep olmuştu : *Mani Dininin göçebe bir millete resmen kabul ettirilmesi!*

Ngan-lu-şan adında Çinli bir eşkiya, 755 yılında baş kaldırmış, Çin hükümdarı, ihtilâlcilerin eline geçmiş olan başşehri bırakıp Çin'in güney-batısına kaçmıştı. Durumun düzeltilmesi için Uygurlardan yardım istenir. *Bügü* Kağan da 762 yılının güzünde ordusuyla gelir, iki başşehirden biri olan *Ç'ang-an*'ı âsilerden kurtarır. Göçebe geleneklerine göre yardımın karşılığı olarak şehrin yağma ettirilmesi gerekiyordu.

¹ Bir unvan olan *çor* sözünü okunuşu Türkçe kaynaklara göre kesin olarak belirlenmemektedir, ancak *o* ile *u* arasında bir ayrılık gözetin Brâhmî alfabesiyle yazılmış Toharca bir metinde bu söz *o* ile yazılmıştır (bk. E. SİEG, *Tocharische Grammatik*, Göttingen 1931. 50. s.)

Fakat Çin ordusunun serdârı, “henüz âsilerin elinde bulunan öbür başşehir *Lo-yang*”ın halkı eğer bu şehrin yağma edildiğini duyarsa âsilerle bir olacak ve şehrin alınması güçleşecektir; onun için yağmadan önce *Lo-yang* üzerine yürüyelim” deyince *Bügü* Kağan yağmayı bırakıp *Lo-yang* üzerine yürür ve şehri alır. Fakat bu sefer Uygurlar *Lo-yang*’ı yağma ederler. Bu askerî yardımın sonucu alındığı, Çin tahtı eşkiyanın elinden kurtarıldığı halde Uygur ordusu *Ötüken*’e çekilmeyip şehrin dışına yerleşir. Çünkü şehir hayatı Uygurları çekmektedir. Öteden beri Çin’de ticaretle uğraşan Uygurlar, bu olaydan sonra işlerini daha da genişletirler. Bunun sonunda Çin halkıyla Uygurlar arasında düşmanlık baş gösterir ve Kağan’a bir presnes ve vergi olarak da yıllık 20.000 top ipek vermek şartıyla Uygurlar *Ötüken*’e dönerler. Bu olay dolayısıyla şehir medeniyetinin mânevî kurumlarını da yakından tanıyan Uygurlar, Çin’de Mani Dinini öğrenirler. *Ötüken*’e döner dönmez *Bügü* Kağan Çin hükümdârından, Mani rahipleri göndermesini ister. Gerçekten aynı yılın, 762’nin sonunda Mani rahipleri *Ötüken*’e gelirler ve Kağan Mani Dinini resmen devlet dini olarak kabul eder. Fakat Mani Dininin bu kabulüne, Kağan’ın vekillerinden *Bağa Tarқан* (Çin kaynaklarına göre *Ton*) karşı koyar. Uygur harfleriyle yazılmış Eski Türkçe bir metin bu olayı anlatmaktadır (bk. W. BANG, A. v. GABAIN, *Türkische Turfan-Texte. II*, SBAW 1929. 409-422 [430]. s.) :

(Kağan:) “*Ben Tengri*, sizlerle birlikte tanrılar ülkesine gideceğim” (dedi.)

Rahipler de şu karşılığı verdiler : “Biz kutsalız, biz rahibiz. Tanrı’nın sözlerini tamamiyle yerine getiririz. Biz ölünce tanrılar ülkesine gideceğiz, çünkü biz Tanrı’nın buyruğundan çıkmayız. Bize çok baskı yapıldığı için tanrılar ülkesini bulacağız... Efendim, eğer siz kendiniz, kanunsuz ve düzensiz olarak *Ezrua*’ya¹ karşı günah işleyecek olursanız, bütün ülkenizde karışıklıklar olacak, bu bütün Türk Milleti Tanrı’ya karşı günah işlemiş olacak ve rahiplere, buldukları yerde baskı yapacaklar, onları öldüreceklerdir. Bu, Çin’den (gelen) dört kutsal rahip dört dileğiyle... Büyük tehlike ve baskı olacaktır. ‘Dinleyicileri’ ve tüccarları² nerede bulsalar hepsini öldürecekler ve birini (dahi) canlı bırak-

¹ Metinde *ödsüz* “vakitsiz, zamanın dışında olan” şeklindedir (8. str.). Bu da Mani terminolojisinde *Zervân* (= *Ezrua*, Türkçe metinlerde), yani Işık ülkesinin hükümdârı karşılığıdır.

² Buradaki “tüccarlar” herhalde İranlılar olmalıdır. Hemen bütün dinlerin, Orta Asya halkları arasında tüccarlar veya onlarla birlikte gelen misyonerler aracılığı ile yayıldığı düşünmek yanlış olmaz sanırım.

mayacaklar. Bu sizin ülkenizde, buyruğunuz ile iyi ve büyük işler yapılyordu. *Tarhan* gelince sizin ülkenizde (gene iyi işler) yapıldı. Fakat efendim, eğer (bunu) kendiniz uzaklaştırırsanız iyi kanunlar, iyi işler hep kalmış olacak. Eğer Tarkan böyle (ülkeyi) tehlikeye (sokacak olursa), kötü işler yapılacak ve sizin (ülkeniz yıkılacaktır). Gideceğiniz yol bundan başka olacak! Bu şeyleri Papaz hazretleri işitecek (fakat) hiç tasvip etmeyecek!”

Yine haşmetli hükümdar ve rahipler iki gün, iki gece bu meseleleri görüştüler. Üçüncü günü *Tengriken* bir gözüne kadar (yani: ‘son derece’) öyle üzüldü ki bundan sonra haşmetli hükümdârın zihni biraz zayıfladı (tereddüde düştü). Şu sebepten ki, ‘bu amellerden ötürü ruhu kurtulmayacak’ diye bir ses işitti; bu yüzden korktu, titredi, tereddüde düştü. Bu sırada haşmetli hükümdar Bügü Han, kendisi rahiplerin bulunduğu cemaate geldi ve rahiplerin (önünde) diz çöktü, günahları için af dileyip saygıyla şöyle dedi :

“...-den beri sizlere cziyet çektirdim. Açlık ve susuzlukla... Şöyle düşündüm. Bunca üzüntülerden sonra kendime geldim¹. Siz bana acıym, (beni) dine tutun (: ‘dine kabul edin’), rahip yapın! Fakat şimdiye kadar düşüncelerim sâbit değil idi (metinde : -*dir*). Dünyada, evde barkta yaşamağı hiç sevmem. Yine saltanatım, maddî sevinçler, beyliğim ve hüküm sürmem artık gözümde değersiz ve basit oldu... Yine siz bana şöyle buyurmuşunuz : ‘Bunca ameller ruhunuzu kurtarmayacaktır, fakat (= *tağı*?) dine (yalnız) rahipler vasıtasıyla gelecek ve iyi amellerin işlenmesi kalacak (?) ‘... Cesaretim kırıldı ve korktum... Siz buyurursanız, ben sizin sözlerinize ve öğütlerinize göre hareket edeceğim, (çünkü) siz (bana): ‘Efendim, iyi gayret gösterin², günahları bırakın’ demiştiniz ” dedi.

O zaman, haşmetli hükümdar Bügü Han böyle konuşunca biz rahipler ve bütün ülkedeki halk çok sevindik. Bu sevincimiz sözle ifade edilemez. Sonra olayı birbirlerine anlattılar. Sonra binlerce, onbinlerce topluluklar halinde birleşip (?) çeşit çeşit eğlencelerle...-e geldiler³.

¹ .../lentm/, *öglentim* şeklinde doldurulabilir: *ög+le-n-* “kendine gelmek” *köngü-lüngüzni tapa emgeteng* “cesâretinizi tekrar bulmak için gayret edin”. Fakat bu anlamda *tap-a* yerine *tap-galt* beklenirdi. Onun için silik olan bu sözü *a (l) p* okuyup bunu *emget-* in zarfı olarak görmek istiyorum.

³ nereye??.

Sabaha kadar büyük neş'elerle, sevinçlerle sevindiler (!) ... Pek çok idiler. Ertesi günü küçük oruç (günü) idi.

Haşmetli hükümdar Bügü Han (ile) bütün rahipler, maiyetinde atlara bindiler ve bütün büyük prensler, prensesler, soylu kişiler başta olmak üzere, büyük küçük bütün millet güle oynaya şehrin kapısına gittiler. Bu sırada haşmetli hükümdar (şehre) girdi ve tacını giydi, kırmızı... giyip altın tahtına oturdu ve beylere, halka yerinde bir buyruk buyurdu : "... Şimdi sizler bütün ışık... (?) ... sevinin ... bilhassa rahipler ... gönlümüzü teskin ettikten sonra kendimi sizlere veriyorum. Ve ben geldim, tahtıma oturdum. Sizlere buyururum : 'rahipler sizlere... -seler, 'ruh ziyafetine' teşvik etseler öğüt verseler sizler onların sözlerine ve öğütlerine göre hareket edin, seve seve saygı gösterin.

Bunun üzerine Bügü Han Tenğriken bu buyruğu buyurduğunda sayısız halk haşmetli hükümdarın önünde saygıyla eğildiler ve bağırıştırlar yine biz rahiplere saygı gösterdiler, sevindiler. Hepsi... sevindi. Yeniden Tanrı'yı sevdiler ve iman ettiler. Bundan sonra durmadan ruh işlerinde ve iyi amellerde gayret gösterdiler.

Yine kutlu, nasipli Han, bu millete, durmadan iyi ameller işlemesi için öğütler verir ve onu (bu işe) teşvik eder. Sonra haşmetli hükümdar şöyle... bir kanun koydu. Her on kişinin başına bir adam dikti. Ve (bunları) iyi amellere... 'teşvik edici' yaptı. Kim dini ihmal eder, günah işlerse ona (doğru yolu) öğretip... olur idi... >

Eski Türkçe metin burada sona eriyor.

Metnin aslının hangi dilde yazıldığını bilmiyoruz. Soğudca olabileceği gibi Çince dahi olabilir. Orijinal olma ihtimali pek azdır. Bu metnin bazı yerleri üzerinde durmamız gerekiyor :

Rahiplerin açık tehditleri üzerine Bügü Kağan, uzun tereddütlerden sonra Mani dinini kabul ediyor. Fakat Kağanın bu tereddüdü neden ileri gelmiştir? Bunu da metinden öğreniyoruz : Tarkan adında birinden rahipler şikâyetçidir; Tarkan uzaklaşırsa 'iyi işler, iyi kanunlar hep yerinde kalmış olacak' (Aksi halde) ülke yıkılacaktır! Sözü edilen bu kimsenin adı belli değildir, Tarkan (<çin. ta [tât<*tar] + kuan) yalnız bir unvan olup 'vekil anlamına gelmektedir. Mani Dininin kabulüne karşı koyduğuna göre, bu ve bunu destekleyen bir kitle herhalde bir başka dine mensup idi. Şimdi Bügü Kağanın ölüm şekline ve bunun arkasından cereyan eden olaylara bakalım : Kağan, 780 yılında vekili

tarafından öldürülür ve büyük bir ihtimalle yukarıda sözü edilen Tarkan'dan başkası olmayan bu vekil, *Alp Kutluğ Bilge Kağan* adıyla Uygur tahtına geçer (780-789) ve böylece Ötüken-Uygur İmparatorluğu tahtını öteden beri elinde bulunduran *Yağlağ(k)ar* hânedânı yıkılmış olur (bk. Der Islam 29. c. 47. s.). Bu yeni Uygur Kağanının, 762 yılında Mani Dininin devlet dini olarak kabulüne ayak direyen Tarkan ile aynı olduğunu tanımlayan bir başka olay vardır: 781 yılında yani *Alp Kutluğ Bilge Kağan*'ın saltanatının ikinci yılında "Türklerin hükümdârı" (= *rex Turcarum*), Nasturî patriği I. *Timotheus*'dan (728-823), bir Nasturî piskoposunun, ülkesine gönderilmesini ister (bk. TT IIB 26. not; Der Islam 29. c. 47. s.). *rex Turcarum*'u, Ötüken'deki Uygur Kağanı olarak kabul edecek olursak¹, *Alp Kutluğ Bilge*'nin Hristiyan olduğu açıkça ortaya çıkar. Buna göre Mani Dini düşmanı Tarkan'ın, *Alp Kutluğ Bilge* ile aynı kimse olduğu hakkında hiç bir şüphe yok demektir. Bu sonuçtan, Uygurlar arasında Hristiyanlığın da yayılmış olduğunu anlıyoruz¹.

Mani Dininin Ötüken Uygurları arasındaki yayılış derecesini kesin olarak bilmiyoruz, fakat bu noktada metnimiz az çok bir bilgi verebiliyor: *Bügü Kağan* dini kabul ettiğini bildirince 'sevinenlerin' sayısı 'binlerce, onbinlerce topluluklar' olarak gösteriliyor. Bunu bir propaganda olarak düşünsek bile herhalde Mani Dinini benimseyenlerin sayısı oldukça kabarık idi. Hele yüksek tabakanın hemen hepsi dini kabul etmiş olmalıdır. Ancak yukarıda sözü geçen Tarkan ve çevresindeki soylu kişiler, Hristiyan idiler (yk. bk.).

Mani Dininin kabul tarihini kesin bir şekilde belirleyemiyoruz, bununla birlikte, elimizdeki bazı deliller, olayın 762 yılının sonunda gerçekleştiğini gösterebiliyor (bk. A. v. GABAIN, *Steppe und Stadtim Leben der ältesten Türken*, Der Islam 29. c. 46. s.). Fakat A. v. GABAIN bu yazısında bir kaynak göstermiyor. Öte yandan Mani Dini mensupları tarafından yazıldığını kesin olarak bildiğimiz (çünkü Mani alfabesiyle yazılmıştır) küçük bir metinde şöyle bir kayıt vardır: *uluğ başlağ athğ yılunğ ikinti yılnta nomu dini yadılmušta tavkaç ilintin yana*/// (bk. TT IIB 425. s) "Büyük başlangıç adlı yılın ikinci yılında, dini yayıldığında,

¹ Bununla Batı Türkleri de kastedilmiş olabilir.

¹ Hristiyanlığa âit Türkçe belgeler Hoçu devrinden kalmadır (bk. meselâ *Uigurical*, birinci metin); ayrıca bk. bir de: W. BARTHOLD, *Orta Asya'da Moğol Fütuhuna kadar Hristiyanlık*, *Türkiyat Mecmuası* I, 47-100. s.

Çin'den gene. . .” Buradaki “Büyük başlangıç” Çince *Şang-yüan* adı verilen bir rumuzla tekabül eder, bu rumuz çeşitli yıllarda kullanılmıştır, bunlardan konumuzla ilgili görülen 760-761 tarihini alabiliriz. Ancak burada 1 yıllık bir fark nasıl yorumlanmalıdır? (bk. a. y. ve A. v. GABAIN, *Alttürkische Datierungsformen*, UAJb 27. c. 194. s.). Öte yandan, yukarıda sözünü ettiğimiz ayaklanma dolayısıyla Çin'e giden Bügü Kağan, Lo-yang önünde otağını kurmuş ve 763 yılının Mart ayına kadar burada kalmıştı (bk. TT IIA 65. not). Eğer bir Mart 763 tarihi doğru ise, yukarıda Eski Türkçe metinde geçen “şehirin kapısına vardılar” cümlesindeki ‘şehir’ Lo-yang olabilir; bu takdirde Mani rahipleriyle Kağan arasındaki konuşma Çin’de, Bügü’nün otağında cereyan etmiş demektir. Fakat gene Eski Türkçe metinde ‘prenselerden’ söz açılmaktadır. Kadınların seferlere katılmadığını ileri sürebiliriz. Netekim Tonyukuk yazıtında şöyle bir kayıt vardır: *Kağanım, ‘ben emgerü tüşeyin’ tidi. ‘Katun yok bolmuş erti, anı yoğlatayın’ tidi* (ETY I 110, 30-31. str.) “Kağanım: ‘ben yurda döneyim’ dedi; ‘kraliçe ölmüş, ona cenâze töreni yaptırayım’ dedi”. Bu takdirde, metnimizde sözü edilen ‘şehir’ Lo-yang değil de Kök-türkçe bir yazıtta geçen ‘zenginler şehri’ olmalıdır (yk. bk.). Buna göre, Kağan 762 yılının sonunda Ötüken’e çekilmiş ve Mani Dinini burada kabul etmiş, fakat ordusu bir süre daha Lo-yang önlerinde (Mart 763’e kadar) kalmış olmalıdır.

Kaynakların ifade ettiği gibi Bügü Kağan gerçekten Mani rahiplerini kendi isteği üzerine mi çağırmıştır, yoksa bunda Çin siyasetinin bir rolü mü olmuştur? J. MARQUART (=Markwart) bu ikinci ihtimal üzerinde duruyor: “Mani rahiplerinin, Kağan tarafından çağırılmasında Çin siyasetinin rolü olmuştur; bu siyâset, barışçı din vasıtasıyla vahşi kavmi yola getirmeği ve Çin’e yaptığı sürekli akınlarını önlemeği gaye edinmişti” (bk. J. MARQUART, *Čuwaini’s Bericht über die Bekehrung der Uiguren*, SBAW 1912. 486. s. vd.). Bu sonucun gerçeğe uymadığı açıktır, çünkü Mani Dininin Çin’deki geçmişi, bu dinin benimsenip dış siyasette bir âlet olarak kullanılabilir kadar eski değildir. Öte yandan Mani Dini Çin’de, Burkancılık ile Taoculuk yanında büyük bir nefret kazanmış, gerek halk gerekse saray çevrelerince kovuşturmaya uğramıştı. Böyle bir durumda, sevilmeyen bir dinin, güçlü bir düşman tarafından, ileride onun birinci derecede bir koruyucusu olacağı için, benimsenmesinin istenmemiş olması gerekmektedir. Çin kaynaklarındaki bazı kayıtlar bu düşüncüyü desteklemektedir: “Çin hükümdârı Tai Tsung 768 yılında Uygurların zoruyla Çin’de Mani manastırları kurulması için

emir verir.” (bk. O. FRANKE, *Geschichte des Chinesischen Reiches* II, 472. s.). Şu kayıt daha da dikkate değer : “Çin fikir dünyasına aykırı olan bu yabancı dini zorla sokmak suretiyle Uygur Kağanının, Büyük T’ang devleti üzerine (yani Çin) yaptığı bu baskıdan daha korkuncu düşünülemez” (a.y.).

Mani Dininin kabulü ve büyük bir çoğunluk tarafından benimsenmesi, yukarıda sözü edilen Tonyukuk’un, “şehirler kurma ve Çin’deki dinlerden birini kabul etme isteğini” reddederken ileri sürdüğü gerekçeyi haklı çıkarmış ve Türk Milletine, savaşçılık ve akıncılık gücünü kaybettirmişti. Bunun sonucu olarak Uygurlar, Kırgızların kuzeyden saldırmasına karşı koyamayıp Ötüken’i bırakmışlar ve öteden beri türlü vesilelerle temasta buldukları Tarım’ın vâha şehirlerine göç etmişlerdi (845). Kuzey İpek yolu üzerindeki Hami, Hoçu ve Bişbalık’a yerleşen Uygurların bu bölgede, Mogol devrine kadar süren küçük bir Beylik kurduklarını görüyoruz. Bozkırın eski göçebe ‘barbarları’ artık şehirli olmuştur. Kervan yollarından alınan vergiler, millete refahlı bir hayat sağlamış, Burkan ve Mani dinleriyle Hristiyanlığa ait çeşitli eserler Türkçeye aktarılmıştır.

Bozkır’da devlet zoruyla da olsa kabul edilen Mani Dini, Ötüken’deki Uygur hâkimiyetinin çöküşüyle râğbetten düşmüş ve Hoçu’da Burkanlıktan sonra ikinci derecede bir din olmuştu. Bununla birlikte 1200 yıl önce 762’de Bozkır’da göçebe Uygurlara bu dinin resmen kabul ettirilmesi, Türk Milletinin şehirlere yerleşmesini çabuklaştırmış ve tapınaklarıyla, kitaphaneleriyle, basımeleriyle, kanalizasyonlarıyla ve bütün bunların üstünde: çeşitli din ve mezhep mensupları arasında, insanlığın bugün dahi özlemini çektiği bir ‘hoş-görüllüğün’ hâkim olduğu ve Ortaçağın ikinci yarısında Orta Asya halklarının bilim, kültür ve sanat merkezi olan Hoçu Uygur Medeniyetinin kurulmasında hazırlayıcı bir rol oynamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- W BANG, A. v. GABAIN, *Türkische Turfan-Texte*. II, SBAW 1929.
 O. FRANKE, *Geschichte des Chinesischen Reiches* II. c.
 A. v. GABAIN, *Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken*, *Der Islam*, 29. c. 30-62s. *Karabalgasun* Yazıtının Çince kısmı, *Eski Türk Yazıtları* II, 40. s. vd.
 J. MARQUART, *Guwaini’s Bericht über die Bekehrung der Uiguren*, SBAW 1912. 486-502. s.
 H. H. SCHAEDEER, *Urform und Fortbildung en des manichäischen Systems*, (Vorträge der Bibliothek Warburg IV,) Leipzig 1927. 65-157. s.
 A. SCHIMMEL, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara 1955. Manikeizm: 70-72. s.